

DZIMTBŪŠANAS ATCELŠANA LATVIJAS TERITORIJĀ UN AR TO SAISTĪTIE MĒRNICĪBAS DARBI

Jānis Ozoliņš¹, Anda Jankava²

¹Profesionālā bakalaura studiju programmas Zemes ierīcība un mērniecība 1.kursa students

²LLU VBF Zemes pārvaldības un ģeodēzijas katedras profesore, Dr.oec.

Kopsavilkums

Darba mērķis bija izpētīt dzimtbūšanas atcelšanu Latvijas teritorijā un zemes ierīcības un mērniecības lomu šajā procesā. Darbā ir raksturots, kas ir dzimtbūšana, tās izveidošanās, latviešu zemnieku sadzīve dzimtbūšanas laikā, dzimtbūšanas atcelšana Latvijas teritorijā, Vidzemes zemnieku likums un zemes ierīcības un mērniecības loma. Darba uzdevums bija iegūt informāciju par dzimtbūšanas rašanos, tās ietekmi uz latviešu zemnieku sadzīvi, izpētīt dzimtbūšanas atcelšanas iemeslus un tās ietekmi uz zemes ierīcības un mērniecības lomu, izdarīt secinājumus.

Atslēgas vārdi: dzimtbūšana, kļaušas, dzimtbūšanas atcelšana, Vidzemes zemnieku likums, „Mērnieku laiki”.

Ievads

Dzimtbūšana bija feodāla un pēcfeodāla sociāla iekārta, kurā zemnieki bija piesaistīti apstrādājamai zemei kā savai darbavietai un bija atkarīgi no zemes īpašnieka. Par tiesībām apsaimniekot savu sētu viņiem bija jāmaksā dzimtkungam nodevas un jāiet kļaušās. Atkarībā no laikmeta dzimtbūšanas intensitāte bija dažāda, no patronālā aizbildņa - aizbilstamā attiecībām līdz smagākajai formai, kad dzimtcilvēki bija absolūti beztiesiski: tos varēja pirkt, dāvināt, sodīt (pat ar nāvi) pēc to dzimtkunga iegribas (Dzimtbūšana, [b.g.]). Darba mērķis ir izpētīt dzimtbūšanas atcelšanu Latvijas teritorijā un ar šo procesu saistītos zemes ierīcības un mērniecības darbus.

Pētījuma metodes un izmantotie materiāli

Darbā pielietota iegūto materiālu analīze un monogrāfiskā jeb aprakstošā metode. Izmantoti literatūras avoti par pētījuma tematiku, interneta resursi.

Diskusija un rezultāti

Dzimtbūšanas laikā latviešu zemniekiem nebija tiesības uz zemi, viņiem tā nepiederēja, zemnieki bija piesaistīti apstrādājamai zemei kā savai darba - vietai un bija atkarīgi no zemes īpašnieka. Dzimtbūšana izveidojās 15.gadsimta vidū līdz ar kļaušu muižu rašanos. 15.gadsimtā Livonijas labība bija pieprasīta un labi apmaksāta eksportprece. Muižnieki centās palielināt peļņu, paplašināt tīrumus un nodrošināties ar darbaspēku. 1458.g. Tērbatas bīskapijas vasaļi nolēma pieprasīt savam lēņa kungam ierobežot zemnieku kustības brīvību, prasību motivējot ar to, ka „bruņinieks nevar cīnīties, ja zemnieks viņu nebaro”. Bīskaps prasībām piekāpās, un tika ieviests jauns jēdziens dzimtzemnieks - dzīvesvietai un muižnieka dzimtai piesaistīts zemnieks, kam vajadzēja nodrošināt muižnieka ienākumus.

Pirmās ziņas par dzimtbūšanu Latvijas teritorijā atrodamas Rīgas arhibīskapa Hildebranta 1494. gada līgumā. 16. gadsimtā dzimtbūšana bija iedibināta gandrīz visos tagadējos Latvijas novados. Muižnieki sava lēņa zemniekus sāka uzskatīt par saviem

privātiem pavalstniekiem. Saimniekus, kas savas sētas bija mantojuši, muižnieki uzskatīja jau par piesaistītiem pie zemes (Dzimtbūšana, [b.g.]). (Lēnis bija nekustama manta, galvenokārt zeme, ko viduslaikos viena persona nodeva valdījumā otrai personai, pretī saņemot uzticības zvērestu un solījumu pildīt dienestu. Sākumā lēni tā saņēmējam nodeva valdījumā uz mūžu, bet vēlāk dēls ieguva tiesības to mantot. Ja dēla nebija, zeme nonāca atpakaļ zemes kungam (lēņu mantošanas tiesības). Lēņa saņēmējus sauca par vasaļiem vai lēņa vīriem (Iedzīvotāju sociālie slāņi, [b.g.])). Līdz ar to muižnieks mantoja par dzimtu ne tikai muižu, bet arī muižas novadā jeb lēnī dzīvojošos zemniekus. Zemnieki bija nokļuvuši ekonomiskā un tiesiskā atkarībā no saviem kungiem. Pakāpeniski tika aizliegta jebkura migrācija. Dzīvesvietai piesaistītie zemnieki tika atbrīvoti no karadienesta (bet ne no zemes apsardzības vispār), un 16.gadsimta sākumā stājās spēkā arī aizliegums nēsāt ieročus, jo muižnieki baidījās no apbruņotiem zemniekiem. Šim aizliegumam bija tālejošas sekas - vēlāk, kad zemes kungiem bija nepieciešama zemnieku palīdzība zemes aizsardzībai, viņi vairs neprata ieročus lietot un arī nevēlējās to darīt. Dzimtbūšanas noformēšanās bija ilgstošs process, un faktiski tikai 18.gadsimtā iestājās tā stadija, kad zemnieks ar savu miesu un mantu tika uzskatīts par pilnīgu muižnieka īpašumu (Dzimtbūšana, [b.g.]).

19. gadsimta sākumā dzimtbūšanu Baltijas guberņās atcēla: Igaunijā 1816. gadā, Kurzemē 1817. gadā, Vidzemē 1819. gadā, Latgalē 1861. gadā. Pēc brīvvališanas 3 gadus zemnieki nedrīkstēja atstāt savas draudzes robežas, bet nākošos 3 – virspilskunga iecirkņa robežas (Kurzemē) vai bruģu kunga iecirkņa robežas (Vidzemē). Tikai 1832. gadā zemnieki ieguva tiesības mainīt dzīves vietu savas guberņas robežās, taču Kurzemē līdz pat 1848. gadam zemnieki nedrīkstēja apmesties pilsētās. Zeme palika muižnieku īpašumā un zemnieki bija spiesti slēgt līgumus par zemes nomu un vēlāk, izpirkšanu. Līdz pat 19. gadsimta vidum izplatītākā bija klaušu noma, kad to nomainīja naudas noma. Klaušas bija regulāri pienākumi pret zemes kungu, visbiežāk, normēts darbs zemes kunga lielsaimniecībā, ko veic atkarīgais zemnieks jeb dzimtcilvēks ar savu inventāru, tā maksājot par tiesībām dzīvot un strādāt tam piešķirtajā saimniecībā.

Tomēr nāca laiks un beidzot tika pieņemts likums, kas tuvināja zemniekus savas zemes iegūšanai. 1860. gada 13. novembrī Krievijas impērijas ķeizars Aleksandrs II parakstīja „Vidzemes zemnieku likumu”, pēc kura Vidzemes guberņas muižniekiem bija zemniekiem jāierāda izpirkšanai paredzētā zeme. Šim nolūkam vajadzēja precīzi noteikt katras zemnieku saimniecības robežas un novērtēt zemes kvalitāti. Tas ievadīja t. s. „Mērnieku laikus”, kas tēlaini aprakstīti romānā „Mērnieku laiki” (1879) (Dzimtbūšana, [b.g.]). Tā saucamie „Mērnieku laiki” beidzot piepildīja zemnieku sapni uz savu zemi. Ja salīdzina ar mūsdienu Zemes robežu plāniem un zemes robežu noteikšanas aktiem, tad tā laika plāni tika sastādīti ne īpaši profesionāli, jo kā raksta V.Malahovskis „Vecajos aktos var atrast šādus robeža apzīmējumus: No malkas ceļa pa grāvi līdz eglītei, no līkās eglītes pa labai rokai uz divžuburu priedi, no dūkstīņas tieši gar divām apsēm uz malkas ceļu” (Malahovskis, 2014). Šobrīd robežas vairs netiek noteiktas, izmantojot kokus, bet gan ilgstoši esošus situācijas elementus, kā upi, grāvi vai ceļu, nevis koku, kuru var momentāli nozāgēt vai tas var neizturēt kādu stipru vētru. Otrs negatīvs faktors, kas raksturo mērnieku laikus, ir tas, ka bija sastopama kukuļdošana, tas tika darīts, lai mērnieks zemniekam par labu iemēritu lielāku platību. Kā raksta V. Malahovskis, tāds ieradums bija populārs, jo „cariskās Krievijas tradīcijas loma bija tāda, ka, kārtojot jebkuru lietu, ierēdnim ir jāpienes kāda dāvana” (Malahovskis, 2014).

1860. gada zemnieku likums izraisīja reformas Kurzemē: 1861. gadā aizliedza mājas pārmācīšanas kārtībā sodīt ar rīkstēm saimniekus un viņu sievas, 1863. gadā – arī kalpu kārtas sievietes un 1865. gadā – nepilngadīgos” (Boruks, 1995). Kā var secināt, pienāca laiks, kad zemnieki beidzot tika vaļā no fiziskās vardarbības, ko nācās pārciest iepriekš.

Pēc Vidzemes zemnieku likuma pieņemšanas zemniekiem ne tikai bija iespēja iegūt īpašumā zemi, bet arī mājas. Māju pārdošana zemniekiem sākās 19. gadsimta 60. gadu vidū. Muižniekus uz to skubināja zemnieku lielā neapmierinātība ar Baltijā esošo kārtību salīdzinājumā ar kaimiņu guberņām. Vidzemes zemnieki labi zināja zemes izpirkšanas kārtību Krievijā un Lietuvā un rakstīja lūgumus valdībai attiecināt to arī uz viņiem. Tas spieda muižniekus pasteigties ar zemes pārdošanu” (Boruks, 1995). Var secināt, ka pēc 1861. gada brīvvalstības likuma sākās māju iepirkšanas drudzis, jo laikā no 1861. gada līdz 1866. gadam Lielvidzemes latviešu daļā tika iepirkti 13,3% zemnieku zemes, bet 25 gados (1861. – 1886.g.) – 66,8%. Līdz 1912. gadam, kad māju iepirkšana praktiski izbeidzās, īpašumā bija pārdotas 90,5% no visām mājām (Boruks, 1995). Kurzemē māju pārdošana noritēja nedaudz atšķirīgi, jo šeit bija daudz zemnieku, iebūviešu un atvaļināto zaldātu pastāvīgā lietošanā nodotās valsts (kroņa) zemes. Kurzemē privātmuižu zemnieki māju izpirkšanas laikā no 1864./65.g. līdz 1884./85. gadam vidēji par 1 pūrvietu zemes maksāja 31,88 rubļus, kas bija 85,77 rubļi par hektāru. Tas bija nedaudz dārgāk nekā Vidzemē un izskaidrojams ar to, ka zeme bija auglīgāka (Boruks, 1995).

1860. gada Vidzemes zemnieku likums paredzēja arī tādus nosacījumus, kā, piemēram, zemes minimums un maksimums. Minimālais zemes daudzums, ko varēja pirkt vai pārdot, bija 1/8 arkla (1 arklis aptuveni 20 ha), bet maksimālais zemes daudzums, kas drīkstēja piederēt vienai personai viena pagasta sabiedrības robežās, nevarēja pārsniegt 1 arklu (Lazdiņš, 2000).

Atšķirībā no Viduskrievijas, kur 1861. gada zemnieku brīvvalstības vadījās no tradicionālās krievu sādžas kopienas interesēm un paredzot visu sādžas iedzīvotāju nodrošināšanu ar zemi (tā tas notika arī Latgalē), Vidzemē un Kurzemē tika veidotas samērā lielas, darboties spējīgas zemnieku saimniecības, no kurām katra veidoja savu noslēgtu, iekšēji organizētu saimniecisko vienību. Veidojot Vidzemē un Kurzemē lielas, ekonomiski spēcīgas saimniecības, liela daļa lauku iedzīvotāju kļuva par bezsaimniekiem un bija spiesti iet par kalpiem vai nu muižās, vai arī pie zemniekiem. Laukos izveidojās plašs kalpu slānis (Boruks, 1995).

Secinājumi

1. Dzimtbūšanas laikā latviešu zemniekiem nebija tiesības uz zemi, viņiem tā nepiederēja.
2. Zemnieki pēc dzimtbūšanas atcelšanas neieguva pilnīgu brīvību no muižniekiem, jo zemi vajadzēja izpirkt.
3. Pēc „Vidzemes zemnieku likuma” Vidzemes guberņas muižniekiem bija zemniekiem jāierāda izpirkšanai paredzētā zeme, latviešu zemnieks beidzot ieguva tiesības uz savu zemi.
4. „Mērnieku laikos” zeme īpašniekiem tika ierādīta neprofesionāli, salīdzinot ar mūsdienu prasībām.
5. Bija noteikts zemes minimums un maksimums, ko drīkstēja pirkt un pārdot.

6. Vidzemes zemnieku likumā bija noteikts zemes minimums un maksimums, ko drīkstēja pirkt un pārdot vienai personai pagasta robežās.
7. Dzimtbūšanas atcelšanas rezultātā Vidzemē un Kurzemē radās atšķirības starp lauku iedzīvotājiem – izveidojoties ekonomiski spēcīgām saimniecībām, liela daļa iedzīvotāju kļuva par bezzemniekiem.

Literatūra

1. Boruks A. (1995) Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā. Rīga: Auditorfirma "Grāmatvedis". 449 lpp.
2. Dzimtbūšana: letonika.lv mājaslapa. [skatīts 2017. gada 19. 5. novembrī]. Pieejams: <https://www.letonika.lv/groups/default.aspx?cid=31469>
3. Iedzīvotāju sociālie slāņi: letonika.lv mājaslapa. [skatīts 2017. gada 5. novembrī]. Pieejams: <https://www.letonika.lv/groups/?title=L%C4%93nis/32270>
4. Lazdiņš J. (2000) Baltijas zemnieku privāttiesības XIX gs. Rīga: Biznesa augstskola "Turība". 336 lpp.
5. Malahovskis V. (2014) Mērnieku laiki Latgalē (20.gadsimta 20. gadi) Rēzekne: Rēzeknes Augstskola. 389 lpp.